

МЕША В.Г.
(м. Донецьк)

РОЗВИТОК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ ст. (ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ)

Дослідження історії православної церкви в Україні залишається одним із перспективних напрямів наукових студій, що зумовлено формуванням нових методологічних підходів до вивчення церковного минулого та актуальністю духовного аспекту розвитку національної спільноти. До числа малодосліджених тем належить і розвиток православної церкви в Україні останньої чверті ХІХ ст. – періоду почергової реалізації реформ ліберального й консервативного спрямування у рамках церковного відомства, активізації її суспільної місії боротьби зі зростаючим сектантським рухом. Передумовою розвитку відповідних студій є виявлення особливостей історіографічного доробку в цій проблематиці.

Революційні події 1917–1920 рр. кардинально вплинули на становище православної церкви й відповідні можливості щодо вивчення історичної спадщини останньої. Ще до утвердження більшовицької влади, за умов відновлення Української держави, питанню її співробітництва з православною церквою та розкриття її суспільно регулюючих функцій не було приділено належної уваги. Православна церква в Україні залишилася на узбіччі історичного процесу. Неприродність такого становища була очевидною для самого духовенства. В цьому відношенні дуже показовим став вихід у 1918 р. колективної праці намісника Києво-Печерської лаври архімандрита Климента, ієромонаха Аполлона й монаха Тертія «Києво-Печерская Лавра и ее значение в истории украинского народа»¹. Намісник та ченці намагалися на конкретних історичних прикладах довести заслуги церкви перед суспільством і, таким чином, вплинути на політику влади щодо неї. Автори звертали увагу громадськості на те, що братія найвідомішого на Русі монастиря традиційно складалася з представників різних станів, але найбільше з простолюдинів, вихідців із трудових верств та українців за національним походженням².

Від часу приходу до влади більшовицького уряду відбувся стрімкий перехід від щойно утвердженого скептичного ставлення до церкви й її ролі у новому суспільстві до відкритої ворожнечі до неї та утвердження атеїстичної пропаганди. Об'єктивне вивчення історії православної церкви в Україні за нових політичних обставин було унеможливлене. Історичні праці на релігійну тематику мали виразну ідеологічну мотивацію й у межах атеїстичної історіографії присвячувалися лише соціально-економічній і політичній складовим діяльності церкви. Духовні аспекти православної релігійної традиції залишалися переважно поза увагою дослідників, що диктували самі принципи раціонального підходу до вивчення минулого. Незважаючи на особливі умови розвитку історичної науки за радянського періоду, праці деяких авторів містили важливий фактологічний матеріал, який дозволяв повніше уявити політичні настрої духовенства, соціально-економічну діяльність православної церкви останньої чверті ХІХ ст. Серед них праці Б.Кандідова, Г.Денисова, М.Нікольського, П.Зайончковського, Є.Грекулова та інших авторів³.

На відміну від радянської історичної школи, котра формувала власні традиції й не бажала наслідувати церковну історіографію дореволюційного періоду, автори російської діаспори стали її прямими спадкоємцями. Історико-церковні дослідження за кордоном розвивалися під значним впливом ідей російської релігійної філософії кінця XIX – початку XX ст. Визначним центром богословських та церковно-історичних студій став Паризький богословський інститут, до викладацького складу якого ввійшли професори дореволюційної духовної школи (О.Карташов, єп. Веніамін Федченков) і відомі представники інтелігенції (о. С.Булгаков, В. Зеньковський, прот. Г.Флоровський). Серед цих мислителів особливе місце належало останньому, котрий знаходився в опозиції до провідного на той час релігійно-філософського руху, пов'язаному з «софіологією» В.Соловйова. Концептуальний підхід Г.Флоровського до висвітлення історії православ'я був не стільки філософським, як богословським, з орієнтацією на давню святоотецьку традицію. На думку відомого представника російської еміграції прот. І.Мейендорфа, на цьому шляху у нього спостерігався певний зв'язок з «євразійством», з його скептичним ставленням до західноєвропейської філософії. Широко відома сьогодні праця Г.Флоровського «Пути русского богословия» (Париж, 1937) стала найгрунтовнішим дослідженням православної спадщини й може слугувати своєрідним бібліографічним довідником з історії руської духовної культури. В цій праці представлено детальний аналіз богослов'я та релігійної думки Росії XIX – початку XX ст.⁴

Особливу роль у розвитку релігійно-філософської традиції в середовищі російської еміграції відіграв М. Бердяєв. Проблематика впливу релігійної традиції на долю руського народу простежується у багатьох працях цього мислителя, але в концентрованій формі філософський погляд на сутнісні риси православ'я, його світоглядну канву було представлено у статті «Истина православия», котра була вперше опублікована 1952 р. в Парижі. М.Бердяєв проаналізував такі риси духовності православного світу, як відданість богословсько-історичній традиції, літургійність і есхатологічну налаштованість, феномен популярності ідеї загального спасіння й воскресіння (ідея апокаліпсису)⁵.

Значні здобутки у вивченні історії православної церкви мала українська післяреволюційна еміграція. У ході досліджень християнської традиції в Україні формуються нові історіографічні школи, які умовно можна назвати українською православною та греко-католицькою концепціями. Спрямованість історичних студій прихильників ортодоксії засвідчувала визнання саме православної церкви головним духовним репрезентантом українського народу. В історичному контексті вона представлялась як самодостатня релігійна інституція, насильницьки залучена до лона Російської православної церкви. Нового значення набуло вивчення національних особливостей православ'я в Україні, модерної й новітньої історії церкви на тлі вітчизняного національного руху. Серед представників української православної історіографії були відомі вчені та суспільні діячі – М.Грушевський, Д.Дорошенко, І.Огієнко⁶. Однією з найвідоміших узагальнюючих праць з історії православної церкви в Україні, які вийшли за кордоном, стала праця І. Власовського «Нарис історії УПЦ» (1957)⁷.

У ряду інших досліджень представників українських наукових кіл за кордоном вагоме значення мала праця М.Грушевського «З історії релігійної думки на Україні»⁸. В ній даються перші спроби аналізу релігійної ситуації у регіоні з урахуванням народних настроїв, ставлення простого люду до офіційної православної церкви та протестантських течій, котрі посилювали свій вплив

протягом другої половини XIX ст. Ця праця стала одним із серйозних прикладів об'єктивного наукового дослідження складної релігійно-конфесійної проблематики з визначенням особливостей так званого евангелістського руху в Україні*.

Одним із ключових тверджень автора праці стала констатація відчуження від змосковщеної офіційної церкви української інтелігенції й наростаючим невдоволенням нею у середовищі народних мас. До причин цього явища М.Грушевський відносив:

- втрату живих зв'язків між церковними колами та масами внаслідок підміни «батьківської» віри «казьонщиною» й «мертвечиною» підконтрольної влади церкви (найяскравішим прикладом цього взаємовідчуження вчений вважав скасування права сільських громад обирати парафіяльних священників);

- проведення асиміляторської кадрової політики й «примішування» до духовної верхівки московського елемента;

- відрив від народних мас змосковщеного священства, яке ігнорувало народну мову, легковажило народними обрядами та культурою.

Саме ці причини і підготували, на думку українського вченого, своєрідний ґрунт для посилення нових релігійних рухів, заснованих на евангелістській доктрині. Відсутність розгалуженої системи управління й достатньої кількості чиновницького апарату на півдні України, сусідство з німецькими колоністами та російськими сектантами прискорили процес формування нових для народу релігійних рухів, зокрема штундизму і баптизму. Своєрідне дисидентство в релігійній сфері призвело до того, що в 1870-ті рр. «штунда» стала помітним явищем українського життя, схвилювавши урядові й громадські кола⁹.

Аналізуючи релігійну ситуацію в Україні другої половини XIX ст., М.Грушевський окремо виділив негативні риси внутрішнього розвитку евангелістського руху. Серед них визначалися:

- сектантська виключність нових релігійних громад;
- зневажливе сприйняття будь-якого іншого, зокрема православного, культу;
- ненаціональний характер евангелістського руху, котрий був привнесений в Україну ззовні та ігнорував навіть такий важливий елемент національної культури, як народну мову¹⁰.

Серед ключових тез М.Грушевського щодо врахування тими чи іншими релігійними течіями національних культурних традицій знаходимо об'єктивну констатацію тісного зв'язку з народним життям греко-католицької церкви, котра саме у XIX ст. проходила етап своєрідної націоналізації¹¹.

В ролі опонента православної концепції виступили прихильники останньої церкви¹². Представники відповідного історіографічного напрямку нерідко абсолютизували роль національного фактора у розвитку релігійної традиції, й

* Книга М.Грушевського "З історії релігійної думки на Україні" побачила світ у 1925 р. у львівській друкарні Наукового товариства імені Т.Шевченка на кошти Українського евангельського об'єднання у Північній Америці (УСОПА). За задумом представників останнього, це мала бути праця з історії евангелізму в Україні. Один із пасторів цього релігійного об'єднання, – Василь Кузів – написав про це М.Грушевському, і той погодився підготувати відповідне дослідження. За авторським планом майбутня праця мала висвітлювати основні етапи розвитку релігії та церковної організації в Україні, охоплюючи при цьому всі прояви їх життя (Див.: *Ульяновський В.* "З історії релігійної думки в Україні" // *М.С.Грушевський.* Духовна Україна. Збірка творів. – К., 1994. – С.545 – 548).

унаслідок цього визнавали греко-католицьку церкву єдиним суспільним утворенням, здатним поєднати традиції східного християнства та інтереси українського народу. Найбільш виразно такий підхід було представлено в працях відомого греко-католицького теолога о. Івана Ортинського¹³.

З другої половини 1980 рр. на тлі розвитку гласності й відкритості радянського суспільства в Україні та Росії з'явилися нові дослідження з історії православної церкви. За нових історичних обставин такі автори, як О.Клібанов, Я.Щапов, О.Зімін, намагалися більш об'єктивно представити історичні віхи в її розвитку. Український автор О.Шуба став одним із перших дослідників, який розглянув взаємозв'язки православ'я і традицій національної культури¹⁴.

Після розпаду Радянського Союзу у Росії з огляду на тривалість та історичну значимість періоду спільного розвитку православної церкви в межах східноєвропейського простору переважає своєрідний цивілізаційний підхід. Православ'я у межах Російської імперії розглядається як цілісне суспільно-релігійне утворення. Серед найважливіших напрямів історичних студій постають дослідження причин поступового занепаду авторитету православної церкви наприкінці XIX – на початку XX ст., інституційно-правовий розвиток останньої й соціальне становище духовенства, розвиток її релігійної місії та боротьба з інославною прозелітизмом, дослідження творчої спадщини видатних церковних діячів, внеску духовенства в розвиток народної освіти¹⁵.

Під впливом процесів новітнього національного відродження та активного розвитку української історичної науки у 1990 - х рр. дослідження минулого православної церкви в Україні отримало нову мотивацію і тематичні орієнтири. Розвиток її почав розглядатися в контексті загальних суспільно-політичних процесів й у межах проблематики збереження традицій українського православ'я, внеску його в справу національного відродження нової та новітньої епох. У цьому відношенні відбулося зближення концептуальних підходів істориків діаспори і дослідників в Україні. При цьому використання істориками, релігієзнавцями, іншими зацікавленими авторами великого масиву архівних матеріалів, опублікованих документів, дореволюційної періодики, зосереджених в архівах та бібліотеках України й Росії, вивело церковно-історичні студії на новий науковий рівень.

З середини 1990 -х рр. почали виходити узагальнюючі колективні праці з історії православ'я та інших релігійних конфесій, джерелознавчі публікації, монографічні дослідження з проблем інституційного розвитку православної церкви й правового статусу духовенства, участі останнього в національному відродженні кінця XIX – початку XX ст., історії окремих центрів духовності – відомих монастирів і соборів, біографічні праці тощо¹⁶. Новим явищем у розвитку досліджень релігійної спадщини українського народу стало розширення кола гуманітарних наук, у рамках котрих вивчалася ця проблематика. До аналізу православної духовної та історичної спадщини беруться не лише історики, а й філософи, релігієзнавці, філологи та юристи**.

Досвід комплексного висвітлення минулого православної церкви було

** Особливо помітною ця тенденція стає вже на початку XXI ст., коли, крім інших, було захищено дві докторських дисертації з церковно-релігійної проблематики у галузі філології й юридичної науки (Див.: *Бойко А.А.* Преса православної церкви в Україні кінця 19 – початку 20 ст.: тематика і проблематика. Автореф... доктора філологічних наук. – К., 2002; *Житок С.І.* Ідейні засади православного оновлення та практичної діяльності Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви. Автореф... доктора юридичних наук. – К., 2005).

представлено у багатотомному виданні «Історія релігії в Україні» (почала виходити з 1996 р. за редакцією А.Колодного і П.Яроцького). Третій том цього академічного видання присвячено розвитку православ'я в Україні за період з 1686 до 1917 р. Церковно-історична проблематика щодо XIX ст. аналізується на більш ніж ста сторінках у п'яти розділах. Автори подали характеристику відносин між православною й греко-католицькою церквами, іншими релігійними напрямками. Представлено загальний аналіз розвитку духовної освіти, становища монастирів як опорних пунктів православ'я. В праці використано широке коло джерел, у тому числі дані Центрального історичного архіву в Києві, звіти обер-прокурорів Св. Синоду, інформацію з періодичних духовних та світських видань тощо¹⁷.

Серед публікацій джерелознавчого характеру помітне місце займають праці Л.Дениско, В.Ульяновського, І.Карсим, О.Крижанівської. Так, внаслідок чотирирічної роботи у відділі бібліотечних видань й історичних колекцій Національної бібліотеки України ім. В.В. Вернадського, здійсненого доукомплектування цього останнього науковим співробітником НБУВ Л.Дениско було видано каталог релігійних православних періодичних видань XIX – початку XX ст., які зберігаються у бібліотеці. Він містить 243 позиції відповідних газет та журналів, котрі виходили в столицях імперії та єпархіальних центрах Руської православної церкви¹⁸.

Відомим дослідником історії української православної церкви В. Ульяновським у соавторстві з І. Карсим було підготовлено до видання спогади і праці професора Київської духовної академії й багаторічного директора Церковно-археологічного музею КДА М. Петрова¹⁹. Дослідниця О. Крижанівська видала працю «Києво-Флорівський (Вознесенський) монастир у документах та матеріалах XVI – початку XX ст.»²⁰

Досвід історіософського аналізу розвитку православної церкви в Україні знаходимо у монографічній праці О.Сагана «Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан»²¹. Важливе значення має розгляд автором національно-релігійної політики РПЦ у XIX ст. Дослідником встановлено, що відносно Болгарії Св. Синод допускав право автокефалізації її церкви внаслідок прагнення послабити гегемоністську політику грецької церкви, натомість національні особливості православ'я в межах Російської імперії придушувалися²².

Слід виділити працю О.Крижанівського «Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – I пол. XIX ст.» Представлена характеристика стану церковного господарства, відносин духовенства і пастви в соціально-економічній площині сприяють вивченню означеної проблематики й відносно другої половини XIX ст.²³ Загалом жевідповідний напрям досліджень історії православної церкви залишається перспективним та криє у собі значний теоретичний і фактологічний потенціал в умовах деідеологізації історичної науки пострадянської доби.

У переліку церковно-історичних досліджень все більш помітне місце займають праці, присвячені релігійно-конфесійній проблематиці, державній та церковній політиці щодо інославнох церков, старовір'я й сектантських рухів в Україні другої половини XIX ст.²⁴ Зростаючий інтерес науковців до цих питань зумовлений тим, що саме в пореформений період міжконфесійна ситуація там значно ускладнилася, у певних регіонах помітних успіхів здобули сектантські рухи.

Комплексний підхід до вивчення історії православної церкви в релігійному

і суспільному вимірах продемонстровано у праці Г.Надтоки «Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний контекст» (К., 1998). На нашу думку, відповідні методологічні напрацювання можна використати й відносно періоду останньої чверті XIX ст.²⁵

Стрімке відродження православної церкви в Східній Європі після падіння комуністичної влади викликало значний інтерес до її історії з боку західних дослідників. Так, американські та британські автори звертаються не лише до загальних тенденцій розвитку православ'я на різних етапах його розвитку, а й намагаються дослідити особливості православної духовної традиції, історію місіонерської діяльності РПЦ у далекосхідних регіонах Російської імперії та на американському континенті²⁶.

Німецькі й австрійські дослідники традиційну увагу приділяють розвитку релігійного життя в Австро-Угорській імперії та у цьому контексті звертаються до певних сторінок історії греко-католицької й православної церкви в Західній Україні. Не залишаються поза увагою і найбільш знакові події в історії ортодоксальної церкви на території Російської імперії. Яскравим прикладом цього може бути праця німецького історика Г.Шульца, присвячена подіям Першого загальноросійського помісного собору РПЦ та внутрішньокерковній боротьбі навколо питання про долю церкви після падіння самодержавства²⁷.

До проблематики історії православної церкви в Україні зверталися й польські науковці. У переліку досліджуваних тем знаходимо розвиток міжконфесійних відносин у XIX – на початку XX ст., еволюцію сектантського руху в Україні, виявлення особливостей православної духовної спадщини²⁸.

Даючи загальну характеристику сучасної історіографії розвитку православ'я в Україні, відзначимо, що, починаючи з 1990-х рр., дослідження церковно-історичної проблематики відбувалося у сприятливих умовах плюралізму думок і вільного наукового пошуку. З одного боку, формується світська історіографічна традиція, яка передбачає раціональний підхід до висвітлення минулого, зокрема до розвитку церковної інституції, а з іншого, – відроджується історіографія розвитку православ'я, котра охоплює представників духовенства і частину світських істориків, філософів та представників інших гуманітарних наук. При всіх претензіях на академічність представники класичних наукових, тобто раціональних, підходів використовують традиційну богословську термінологію, а в пошуках адекватних оцінок й об'єктивного відображення церковно-історичної проблематики змушені виходити за вузькі рамки позитивістської традиції. Все це свідчить про певну невідповідність виключно раціональних підходів до осмислення історії церкви та релігійної традиції. Дослідники намагаються тією чи іншою мірою висвітлити духовну сторону її буття, урізноманітнюючи свій теоретичний арсенал і фактологічний матеріал.

За період із кінця XX до початку XXI ст. з'явилися значні напрацювання у різних площинах історії православ'я в Україні: розвитку церковної інституції й системи управління, духовної освіти, міжконфесійних відносин та суспільної місії православного духовенства. Характерною рисою новітньої вітчизняної історіографії стала особлива увага дослідників до вивчення національних традицій православ'я в Україні, участі духовенства в її відродженні у нову добу. Прагнення об'єктивного дослідження історії церкви формує умови для відходу від конфесійної упередженості й можливої політизованості авторських студій.

В різноманітній тематиці та хронології всієї післяреволюційної історіографії остання чверть XIX ст., – період значних змін у житті суспільства і церкви,

– не стала об'єктом спеціальних досліджень у контексті історії православ'я. Найбільш перспективними з точки зору теоретичного й фактологічного потенціалу видаються проблеми інституційного розвитку церкви, її місця у системі міжконфесійних відносин та суспільному житті в Україні.

¹ Архимандрит *Климент*, ієромонах *Аполлос*, монах *Тертий*. Киево-Печерская Лавра и ее значение в истории украинского народа. – К., 1918. – 36 с.

² Там же. – С.4–6.

³ *Кандідов Б.* Релігія в царській армії. – Х.; Одеса, 1930. – 84 с.; *Никольский Н.М.* История Русской Церкви. – Москва, 1930. – 540 с.; *Денисов Г.И.* Лавра і царські війни. – К., 1930. – 64 с.; *Грекулов Е.Ф.* Церковь, самодержавие, народ (2 пол. XIX – нач. XX в.). – Москва, 1969. – 184 с.; *Зайончковский П.А.* Российское самодержавие конца XIX ст. (Политическая реакция 1880-1890-х гг.). – Москва, 1970. – 445 с.

⁴ *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия на рубеже XIX – XX ст. 1881 – 1903-х гг.). – Москва, 1973. – 351 с.

⁵ *Решет О.П., Лисенко О.С.* Українська національна ідея і християнство. – К., 1997. – 128 с.

⁶ *Бердяев Н.А.* Истина православия // Вестник русского западно-европейского патриаршего экзархата. – 1952. – № 11. – С.4–11.

⁷ *Грушевський М.С.* З історії релігійної думки на Україні // *М.С. Грушевський.* Духовна Україна. Збірка творів. – С.5–135.; *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – 69 с.; *Ортинський І.* Ахіллесова п'ята (не тільки) української минувшини // *Ортинський І.* За єдність церкви і народу. – Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1991. – С.3–55.

⁸ *Власовський І.* Нарис історії УПЦ. У 4-х тт. – К., 1998. – Т. III. – 392 с.

⁹ *Грушевський М.С.* З історії релігійної думки на Україні // *М.С. Грушевський.* Духовна Україна. Збірка творів. – С.5–135.

¹⁰ Там же – С.112, 115, 123.

¹¹ Там же – С.123–124.

¹² *Федорів Ю.* Історія церкви в Україні. – Торонто, 1967. – 370 с.; *Ортинський І.* Ахіллесова п'ята (не тільки) української минувшини // *Ортинський І.* За єдність церкви і народу. – Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1991. – С.3–55.; *Ортинський І.* Стрижень українського буття. – Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1991. – 181 с.; *Ортинський І.* Шляхом спільно-християнської правди та українського досвіду // *Ортинський І.* За єдність церкви і народу. – Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1991. – С.57–89.; *Кость Панас.* Історія Української церкви. – Л., 1992. – 119 с.

¹³ *Ортинський І.* Ахіллесова п'ята (не тільки) української минувшини // *Ортинський І.* За єдність церкви і народу. – Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1991. – С.3–55.; *Ортинський І.* Стрижень українського буття. – Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1991. – 181 с.; *Ортинський І.* Шляхом спільно-християнської правди та українського досвіду // *Ортинський І.* За єдність церкви і народу. – Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1991. – С.57–89.

¹⁴ *Шуба О.В.* Православ'я і традиції національної культури. – К., 1989. – 47 с.; Русское православие: вехи истории – Москва, 1989. – 719 с.

¹⁵ *Сабліна Э.Б.* Православная церковь в Японии в конце XIX – начале XX вв. и ее основатель Святитель Николай: Автореферат... канд. дис. – Москва, 2000. – 18 с.; Значение православия в исторической судьбе России – Ленинград, 1991. – 374 с.; История православной церкви в XIX в. / Сост. С.Г. Рункевич и др. – М., 1998. – 457 с.; История Русской Православной Церкви в документах федеральных архивов России, архивов Москвы и Санкт-Петербурга Аннот. справ. указ. – Москва, 1995. – 362 с.; Образовательная деятельность РПЦ: проблемы освоения наследия. Аннот. справ. учебно-метод. лит-ры: В 2-х кн. – Новосибирск, 1996.; *Бухаркин П.Е.* Православная церковь и русская литература в XVIII – XIX вв.: Проблемы культурного диалога. – Санкт-Петербург, 1995. – 314 с.; *Бычков С.С.* Русская церковь и имперская власть: В 3-х тт. – Москва, 1998.; *Полонский А.В.* Православная церковь в истории России (Синодальный период). – Москва, 1995. – 108 с.; Россия в Святой Земле: Документы и материалы. В 2-х тт. – М., 2000.; *Знаменский П.В.* Приходское духовенство на Руси. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Москва, 2003. – 354 с.; *Катков В.М.* Военное духовенство России. Страницы истории. – Санкт-Петербург, 2004. – 216 с.; *Никодим*, архим. История русской духовной миссии в Иерусалиме. – Серпухов, 1997. – 185 с.; *Никон*, архиеп. Антоний Храповицкий и его время: 1863 – 1936. – Нижний Новгород, 2003. – 230 с.; *Андреева С.Г.* Пекинская Духовная миссия в контексте российско-китайских отношений (1715 – 1917 гг.): Автореферат... канд. истор. наук. – Москва, 2002. – 19 с.; Русская православная церковь – Москва, 1990. – 548 с.

¹⁶ *Історія релігії в Україні: У 10 т. – К., 1998. – Т. 2. Українське православ'я. – 376 с.; Історія релігії в Україні: У 10 т. – К., 1999. – Т. 3. – Православ'я в Україні. – 560 с.; Історія християнської церкви на Україні: Релігієзнавчий довідковий нарис – К., 1992. – 560 с.; Християнство. Контекст світової історії та культури – К., 2000. – 234 с.; *Марголіна І., Ульяновський В.* Київська обитель святого Кирила. – К., 2005. – 352 с.; *Петров М.* Скрижалі пам'яті – К., 2003. – 336 с.; *Толочко Л.І.* Подільські храми Києва – К., 2003. – 176 с.; *Шит Н.* Православна церква у державотворчому процесі: Від часів Київської Русі до утворення УНР. – К., 1997. – 17 с.; *Надтока Г.М.* Православна церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900 – 1917 рр.). – К., 1998. – 271 с.; *Слободянюк П.* Українська церква: історія руїн і відродження. – Хмельницький, 2000. – 266 с.; *Ресніт О.П., Лисенко О.Є.* Українська національна ідея і християнство. – К., 1997. – 128 с.; *Ісіченко І.*, архієпископ. Історія Христової Церкви в Україні: Курс лекцій для вищих духовних шкіл. – Х., 2003. – 472 с.; *Кілеско С.К.* Києво-Печерська лавра. – К., 2003. – 200 с.; *Киркевич В.Г.* Володимирський собор у Києві. – К., 2004. – 208 с.; *Крайній К.К.* Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX ст. – К., 2000. – 240 с.; *Крижанівська О.О.* Києво-Флорівський (Вознесенський) жіночий монастир в документах та матеріалах XVI – початку XX ст. – К., 2001. – 98 с.; *Рожко В.* Нарис історії української православної церкви на Волині. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 2001. – 672 с.; *Перерва В.С.* Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кін. XVIII – XIX ст.: Автореф. ...канд. іст. наук. – К., 2002. – 17 с.; *Хведченя С.* Святини і святые Києво-Печерської Лаври: К 2000-літтю Різдва Христового, 950-літтю КПЛ і 10-літтю незалежності України. – К., 2001. – 190 с.; *Чемерис В.* Голгофа українського православ'я. – К., 1998. – 504 с.; *Чумаченко О.Ю.* Образи з минулого: Бібліографічний довідник осіб, похованих в Успенському соборі КПЛ / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 1999. – 178 с.; *Саган О.Н.* Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К., 2004. – 912 с.*

¹⁷ *Історія релігії в Україні: У 10 т. – К., 1999. – Т. 3. – Православ'я в Україні. – С. 210 – 336, 516 – 544.*

¹⁸ Дениско Л.І. Релігійні православні періодичні видання ХІХ – початку ХХ ст. у фондах НБУ ім. В.І. Вернадського: Каталог. – К., 2001. – 200 с.

¹⁹ Петров М. Скрижалі пам'яті – К., 2003. – 336 с.

²⁰ Крижановська О.О. Києво-Флорівський (Вознесенський) жіночий монастир в документах та матеріалах ХVІ – початку ХХ ст. – К., 2001. – 98 с.

²¹ Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К., 2004. – 912 с.

²² Там же. – С. 254–255.

²³ Крижановський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України ХVІІІ – І пол. ХІХ ст. – К., 1991. – 127 с.

²⁴ Бойко А.А. Преса православної церкви в Україні кінця 19 – початку 20 ст.: тематика і проблематика. Автореф... док-ра філол. наук. – К., 2002. – 31 с.; Таранец С. Старообрядчество г. Киева и Киевской губернии. – К., 2004. – 352 с.; Таранец С.В. Старообрядчество Подолии. – К., 2000. – 239 с.; Чиркова О.А. Православна церква в Україні в кін. ХVІІІ – ХІХ ст. (на матеріалах «Київських єпархиальних ведомостей», «Полтавських єпархиальних ведомостей», «Чернігівських єпархиальних известий»). Автореф... канд. истор. наук. – К., 1998. – 18 с.

²⁵ Надтока Г.М. Православна церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900–1917 рр.). – К., 1998. – 271 с.

²⁶ Religious change in Europe, 1650 – 1914: Essays for J. McManners / Ed.: N. Astor. – Oxf.: Clarendon, 1997. – 450 p.; Religious compromise, political salvation: The Greek Catholic Church and nation-building in eastern Europe / Ed.: J. Niessen-Pittsburg: Univ., 1993. – 68 p.; The spiritual instructions of Seraphim of Sarov: a spirit-baptizer in the Eastern Christian tradition. – Clearlake: Dawn house press, 1991. – 200 p.; Farley B. Circuit riders to the Slavs and Greeks: Missionary priests and the establishment of the Russ. Orthodox Church in the Amer. West, 1890–1910. – Wash., 2000. – 21 p.; Znamenskiy A.A. Shamanism and Christianity: Native encounters with Russ. Orthodox missions in Siberia and Alaska, 1820–1917. – Westport, Conn.; L.: Greenwood, 1999. – 306 p.

²⁷ Religion und Kirchen im alten Osterreich: Intern. Symposium im Salzburg, 13 – 15.11.1992: Religion und Kirchen im alten Osterreich-Folgen damaliger Politik für Mitteleuropa heute / Hrsg.: A. Stirnemann. – Innsbruck, 1996. – 269 s.;

Schneider H. Schweizer Theologen im Zarenreich (1700 – 1917): Auswanderung u. russ. Alltag von Theologen u. ihren Frauer. – Z.: Rohr, 1994. – 394 s.; Schulz G. Pas Landeskonzil der Orthodoxen Kirche in RuЯland 1917/1918 – ein unbekanntes Reformpotential: Archivbestände und Editionen, Struktur und Arbeitsweise, Einberufung und Verlauf, Verabschiedung der neuen Gemeindeordnung. – Güttingen: Vandenhoeck, 1995. – 212 s.

²⁸ Iwaniec E. Droga Konstantyna Goiubova od starowierstwa do prawosławia: Karty z dziejow duchowolsci rosyjskiej w drugiej poiwie ХІХ wieku. – Białystok, 2001. – 303 s.; Prawosławie. – Krakow, 1996. – 178 s.; Sekty schizmy i herezji w Rosji. Siownik. – Krakow, 2000. – 214 s.; Stopikowski R. Колюіоі катоііцкі в Cesarstwie Rosyjskim w лвіетле polskiej prasy Katolickiej drugiej poiwie ХІХ wieku. – Warsz.: Stow. Wspoir. Polska-Wschod., 2001. – 387 s.

Лвіеты Serafim Sarowski: ywot i pouczenia. – Hajnowka: Bratczyk, 1999. – 95 s.